

MIHÁLYI DOROTTYA

Párhuzamos útleírások

Franciák és magyarok a Magreb-országokban a 19. század végén

A 19. század második felétől fokozatosan kiterjesztett francia gyarmati fennhatóság alatt álló három Magreb-ország, Algéria, Tunézia és Marokkó tanulmányozása régóta a történészek érdeklődésének középpontjában áll, hiszen számos aspektusból vizsgálható, egy korszak politikátörténetét és eszmerendszerét jelentősen meghatározó kérdéskörrel van szó. A forrásokat felhasználva mára már lehetséges a korabeli események rekonstruálása, időrendbe rendezése, objektív bemutatása. Azonban, ha ezt a három országot szubjektív nézőpontból, útleírásokon keresztül vizsgáljuk, nemzetiségtől, társadalmi közegetől, politikai beállítottságtól függően jelentősen eltérő képet kapunk. Mivel az útleírás alapvetően egyéni nézőpontot, eltérő eszközökkel formált képet közvetít, minden útleírás más. Több szöveget elolvasva azonban következtethetünk bizonyos tendenciákra, fellelhetünk számos azonos elemet. A kor és a közeg mindig rajta hagyja bélyegét a szövegeken: a 19. századra az útleírás a gazdaságot, politikát, társadalmi kérdéseket befolyásoló fontos eszközzé vált.¹ Különösen igaz ez akkor, amikor nem az utazó irányítja az utazást, hanem egy nála sokkal befolyásosabb szervezet, esetleg maga az állam.

Szervezett vagy manipulált utazások

A manipulált utazások mintapéldája a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és – ugyan sokkal kisebb számban – Észak-Korea által szervezett látogatások sora,² de korábban is találunk példát olyan utazásokra, ahol az utazó ugyan szabadnak gondolja magát, a valóságban azonban mégsem teljesen az. Ilyen esetekben az állam, azért, hogy a helyi vagy külföldi közvéleményt megnyerje, némiképp módosítja az utazók által bejárt/bejárható területeket: az átlagosnál jobb körülményeket biztosít, ami sokszor luxusszállodákat, éttermeket, kifejezetten turistáknak szánt műsorokat és mesterségesen megalkotott, ám „eredetinek” bélyegzett környezetet jelent. Ehhez a jelenséghez hasonlóan figyelhetjük meg a francia gyarmati uralom alatt álló Magreb-országokban is, ahol a gyarmatosító állam igyekezett saját állampolgárait lenyűgözni és számukra bizonyítani a gyarmatosítás legitimitását. A gyarmatokon tett látogatás nem csak a környezet módosításának fokában tér el a Szovjetunió által szervezett utazásoktól. Az utóbbi esetben a cél a nagyhatalmak közvéleményének megnyerése, a Magreb-

¹ Bertrand, Gilles (dir.): *La culture du voyage. Pratiques et discours de la Renaissance à l'aube du XIXe siècle*. Paris, 2004. 276.

² Erről bővebben lásd: Szilágyi Ákos. *Mr. West a bolsevikok országában*, előszó. In: Gide, André: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest, 1989. 5–44.; Mihályi Dorottya: *Utazás vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban*. Valóság, 61. évf. (2018) 6. sz. 24–31.

országok esetében viszont az anyaország gyarmatosításban nem érdekelt lakóinak érzékenyítése és a gyarmatosítás tényének elfogadtatása volt a szervezett utazások fő motivációja. Az utazás természete is eltérő. Míg a Szovjetunió nagyrészt maga kereste és hívta meg a csekély számú, bizonyos szempontok alapján kiválasztott utazót, addig Franciaország a korban divatba jövő turizmus adta lehetőségeket használta ki azért, hogy minél nagyobb közönséget csábítson a területre. A Szovjetunióba így egy kiváltságos, kis létszámú csoport juthatott el, a Magreb-országokba pedig éppen ellenkezőleg, nagy számú turista közösséget vártak.³ Ez a csoport természetesen nem csak a francia elitből tevődött össze, a turizmusból más országokból származó utazók is részesülhettek, akik megengedhették maguknak, hogy legalább egy hónapra felfüggeszék kereső tevékenységüket, elhagyják lakhelyüket és finanszírozzák az utazást. Noha a két utazástípus kialakulása között eltelt ötven évnek köszönhetően számos egyéb eltérést figyelhetünk meg, a jelen tanulmánynak nem célja a két említett utazástípus összehasonlítása. Elsődleges célkitűzésünk a nagyjából azonos időszakban a Magreb-országokról készült magyar és francia úti beszámolók összehasonlító vizsgálata, a teljesség igénye nélkül, arra törekedve, hogy a témával kapcsolatos kutatás legfőbb kérdéseit körvonalazzuk. A Szovjetunió példáját mindössze azért említjük, hogy egy ismertebb jelenségen keresztül érzékeltethessük a szervezett utazások alapvető vonásait.

A francia utazók sajátos helyzete

A francia utazók leírása nem lehet objektív. Akár a gyarmatosítás mellett, akár ellene foglaltak állást, utazásuknak mindenképp jól meghatározható célja volt: véleményüket a látottakon keresztül kifejtetni. A bejárt terület politikailag a hazájuktól függött, kulturálisan azonban jelentősen különbözött tőle. Ez az eltérés egyaránt szolgálhatott érvként a gyarmatosítás mellett és ellene is. A korban keletkezett nagy számú útleírást olvasva azt látjuk, hogy az utazók leggyakrabban a gyarmatosítás mellett foglaltak állást. Jóllehet a cenzúra 1881-es eltörlésével a publikált művek tartalmát nem korlátozták, de ha az utazó szerette volna elérni, hogy leírását széles körben olvassák, az olvasóközönség elvárásaitól eltérő véleményt aligha publikálhatott. Az útleírásokból és egyéb véleményt tükröző írásokból láthatjuk, hogy a gyarmatosítás leghevesebb ellenzői sem a területi nagyság és a nagy francia birodalom eszméje ellen szólaltak fel, hanem a gyarmatosítás költségei⁴ és az óslakosokkal szemben alkalmazott igazságtalanságok és brutalitás ellen.⁵ Az ellenzők valójában javaslatokat tettek a rendszer igazságosabbá tételére, és kifejtették, hogy az alkalmazott módszerek miért veszélyesek, miként vezethetnek a birodalom felbomlásához.⁶ Az útleírások arra engednek következtetni, hogy az utazók egyfajta „hazafias feladatként” értelmezték a gyarmatra történő utazást: ahhoz, hogy valaki jó és hasznos polgár lehessen, kötelessége volt ellátogatni Észak-Afrikába és pozitív véleményt írni vagy hallgatni a látottakról.

A gyarmati terjeszkedést és a közvélemény gyarmati kérdéshez való viszonyulását jelentősen meghatározó ideológia a francia *grandeur* („nagyság”) és a *gloire* („dicsőség”)

³ A nagy szám természetesen relatív, hiszen jóllehet az utazás lehetősége elméletileg mindenki számára fenn állt, a gyakorlatban csak az ország teljes lakosságához képest kis létszámú elit engedhette meg magának a tengeren való átkelést.

⁴ Thobie, Jacques – Meynier, Gilber: *Histoire de la France coloniale. II – L'apogée*. Paris, 1991. 17.

⁵ Girardet, Raoul: *L'idée coloniale en France de 1871 à 1962*. Paris, 1972. 77–101.

⁶ Az arabokkal való bánásmód helytelenségére és számbeli fölényükre több utazó is felhívja a figyelmet. Lásd: Fontarce, Armand Trumet de: *Souvenirs d'Afrique: Algérie et Tunisie. Journal de voyage*. Bar-sur-Seine, 1896. ; Frileuze, Henri de: *Impressions de Voyage : Algérie et Tunisie*. Alençon, 1900. ; Adhémar, Cte Victor d': *Mirages algériens. Le voyage pratique*. Toulouse, 1900.

fogalmakon alapult, melynek értelmében Franciaországból jelentős méretű, kiterjedt birodalmat kellett formálni, mely így jelentős szerepet játszhat a világpolitikában és meghatározhatja a nemzetközi gazdaságot.⁷ A gyarmatbirodalom létrehozása III. Napóleon idején vált igazán fontossá, a kérdés ekkoriban azonban mindössze egy jelentős kereskedelmi profitot remélő szűk réteget foglalkoztatott.⁸ Fordulópontot az 1871-es francia vereség és az egységes Németország kikiáltása jelentett, hiszen innentől kezdve a gazdasági érdekek mellett a *revanche*, a visszavágás vágya vált a gyarmati politika fő motiváló tényezőjévé. Elzász és Lotaringia elvesztése nemcsak az ott élőket és a kereskedelemmel foglalkozókat érintette, hanem valamennyi nemzeti érzéssel azonosuló állampolgárt is. Számukra a gyarmatosítás célja nem feltétlenül gazdasági, sokkal inkább ideológiai kérdés volt. 1871 után a *revanche* és a *grandeur* fogalma összekapcsolódott, és kölcsönösen erősítette egymást: ettől kezdve a cél egy erős birodalom létrehozása, a németekkel való újabb összecsapásra való felkészülés vált. Jóllehet a gyarmatosításban érdekelt köre valamelyest növekedett III. Napóleon korához képest, az ország lakosságának jelentős többsége közömbös maradt. Mindezt azért fontos kiemelni, mert a hatalom és a lakosság gyarmatosításhoz való viszonyulása jelentősen meghatározta a gyarmati propaganda alakulását, mindenhol jelenlévővé válását.

Arról, hogy mennyire fontos a gyarmatosító államnak az utazó, az útikönyvek tanúskodnak. Az első útikönyv Algír elfoglalása után mindössze hat évvel jelent meg Armand Pignel szerkesztésében.⁹ Jóllehet csak Algírt és környékét mutatja be, egyúttal jelzi a gyarmati terjeszkedés lehetséges irányait is. Fontos megjegyeznünk, hogy a 19. századi útikönyvek formailag és tartalmilag jelentősen különböznek a maiaktól. Elsősorban nem a rövid látogatást tervező turistát szolgálták, hanem azokat, akik a területen kívántak letelepedni, vagy egyszerűen csak tudásukat kívánták gyarapítani. Bár helyet kaptak bennük az utazáshoz szükséges információk, a szálláshelyek és éttermek listája, valamint bizonyos ajánlások a lehetséges bejárható útvonalakat illetően, valójában nem segítettek, hanem korlátozták az utazót azáltal, hogy lényegében előírták, mit lehet és kell az adott területen látni. Ez valamelyest előírta azt is, hogy az utazónak miről kell a leendő útleírásban beszámolnia. Az alapos útikönyveket használó, rövid utazást tevő turista-utazó útleírásában ritkán tudta kiegészíteni a már kialakult gyarmat-képet.

Ahhoz, hogy a célt elérjék és a francia nemzet nagyságát a megfelelő módon hangsúlyozzák, az utazók különböző sémákhoz nyúltak. Egy részük az észak-afrikai táj elemeit használta fel: hatalmas, büszke hegyek, érintetlen tájak, végtelen sivatag, melyek mind arra utalnak, hogy Franciaország méltó arra, hogy ezt a tájat a kezében tartsa. A természet változatosságának hangsúlyozásával az utazó egyben azt is bizonyította, hogy mennyivel gazdagabb az ország ezen területek birtoklásával. Mások a dél-franciaországi és az észak-afrikai éghajlat hasonlóságával indokolták, hogy a két területet egy kézből kell irányítani. A kulturális különbségek az utazók szemében szintén színesítették a birodalmat, jóllehet az őslakosokkal való bánásmódot többen bírálták, és felhívták a figyelmet az asszimilációra törekvés veszélyeire. Az ókori nagy birodalmak felidézése, melyek egykor összekapcsolták a két területet, szintén fontos eleme az útleírásoknak. Egyes utazók gazdasági szempontból közelítették meg a kérdést. Jóllehet az utazók többféle módszert alkalmaztak, a lényege valójában valamennyi leírásnak ugyanaz volt: a gyarmatosítás népszerűsítése.

---

⁷ Thobie–Meynier: *Histoire de la France coloniale*, 15.

⁸ Girardet: *L'idée coloniale*, 23–32.

⁹ Pignel, Armand: *Conducteur ou guide du voyageur et du colon de Paris à Alger et dans l'Algérie, avec carte itinéraire*. Paris–Algír, 1836.

Az útleírásokról alkotott kép teljessége érdekében meg kell említenünk a Párizs és vidék között feszülő ellentétet. Nem csupán arról van szó, hogy Párizs a politikai és gazdasági élet központja, az elit fő tartózkodási helye. A vidéki szegénység elől sokan menekültek a fővárosba, a párizsiak azonban nem ismerték a vidéket. A párizsi utazó számára az út franciaországi része épp olyan ismeretlen volt, mint a Magreb-országok. Ennek következtében Dél-Franciaország a párizsi utazó szemében nagyjából azonos megítélés alá esett, mint Algéria. Az összehasonlítás alapjául a mediterrán éghajlat és a tenger közelsége szolgált. Más nézőpontot képviselnek a dél-franciaországi utazók, akik magukat is idegennek érezvén saját országukban utazásukat egyben saját identitásuk kifejezésére is használták. Útleírásaikban feltetelezhetünk olyan elemeket, melyek valójában nem a gyarmati politika elismerését vagy ellenzését célozzák, hanem saját identitásukat és a francia nemzethez tartozásukat jelölik.

Hasonló elemek eltérő kontextusban

A 19. század második felének európai történetét tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy nyugaton és keleten egyaránt jelentős társadalmi-politikai változások mentek végbe.¹⁰ Noha ezen változások egyes térségek esetében eltérőek voltak, mindenképpen nyomot hagytak az irodalomban, a művészetekben és a közgondolkodásban. Minden, ami írásban megjelenik, valamiképpen reflektál a kor legjelentősebb eseményeire vagy az egyénben végbement változásokra. Az útleírás jellegénél fogva egyaránt tartalmazhat politikai, társadalmi, földrajzi, történelmi megfigyeléseket és személyesebb, az egyénre vonatkozó gondolatokat is. Ezért is válhatott a történések egyre kedveltebb és egyre gyakrabban hivatkozott forrástípusává. Az úti beszámolóknak megfigyelhető tendenciák ellenére minden szöveg valamelyest különböző nézőpontot közvetít, összehasonlító vizsgálatuk ezért is indokolt.

A magyar és a francia útleírások eltéréseinek okát számos tényezőben kell keresnünk, melyek rávilágítanak arra, hogy az útleírás mögöttes tartalmainak felfedéséhez nem elegendő csupán a szöveget ismerni, hanem olyan kérdésköröket is meg kell vizsgálnunk, amelyek látványosan jelentéktelenek, azonban befolyásolhatják az útleírás értelmezését. Egy adott terület ugyanazon időben, de jelentősen eltérő szempontból történő leírása nem csupán a nemzetek vagy nemzetiségek felfogása közötti különbségeket tükrözi, hanem rámutat arra is, hogy milyen politikai jelentőséggel bír az útleírás. Ugyanis a szövegek többsége a látottak leírásán túlmenően olyan tartalmakkal bír, melyek sokszor messze túllépnek egy adott ország bemutatásán, mi több, olyan kérdéseket érintenek, melyek csak áttételesen kapcsolódnak az utazáshoz.

Francia–magyar kontextusban a legalapvetőbb eltérés a függetlenséghez és az alávetettséghez való viszonyulás. Míg Franciaország – jóllehet eltérő formában – uralma alatt tartotta a három Magreb-országot, az Osztrák–Magyar Monarchia részeként létező Magyarország nem volt érdekelt a gyarmatosításban. Ebből kiindulva a francia és magyar utazók szemléletmódja és így az útleírás által közvetített kép is várhatóan jelentősen eltér egymástól, annak ellenére, hogy ugyanazt a földrajzi teret ugyanabban az időszakban figyelik meg és mutatják be. Ez egyrészt annak tudható be, hogy utazásuk során eltérő elemekre koncentráltak, és eltérő területeket hagytak teljesen érintetlenül; másrészt annak, hogy az utazók ugyanazokat az elemeket eltérő következtetések levonására használták fel. A hangsúly tehát nem ugyanazon van, és ez az útleírás tartalmát is jelentősen befolyásolja.

---

¹⁰ Lásd: Osterhammel, Jürgen: *La transformation du Monde. Une histoire globale du XIXe siècle*. Paris, 2017. (Eredeti: *Die Verwandlung der Welt: eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009.)

A terület egészét nézve, a magyar utazó számára az egész Magreb-térség csupán az egzotikus Afrika egy része volt. Nem tulajdonított jelentőséget az országok státusza közötti különbségnek, sőt, mi több, a többi, más országok fennhatósága alatt álló afrikai országokhoz képest sem feltételezett különbségeket. A magyar utazó egyetlen viszonyítási pontként a saját hazáját használta. A francia utazók esetében nem volt azonos az egyes területekkel kapcsolatos nézőpont. Algéria gyarmatosítása és Franciaországhoz csatolása (három „tengeren túli” *département* létrehozásával)¹¹ más elbírálás alá esett, mint a többi területtel kötött protektorátusi szerződések. Mivel Algéria státusza közel sem volt mindenki által egyértelműen elfogadott, a gyarmati propagandának sokkal nagyobb hangsúlyt kellett helyeznie a terület népszerűsítésére és a fennálló politikai helyzet elfogadtatására. Ez látszik az utazók számán és a turizmushoz szükséges infrastruktúra fejlettségén is: más elvárásokkal és előképekkel utaztak a franciák Algériába, mint Tunéziába vagy Marokkóba.¹² A magyar utazókat a francia propaganda nem befolyásolta. Magyar nyelven keletkezett útikalauz híján nem rendelkeztek olyan bevésődött sztereotípiákkal, mint a franciák. Azonban – mivel nem volt birtokukban alaposabb információ a területekről – előfeltevéseik nagyobb mértékben tértek el a valóságtól, mint az utazásra alaposan felkészült és felkészített francia utazóké. Az útleírásokból arra következtethetünk, hogy a magyar utazóközönség számára egész Afrika egy földrajzi egységet képezett, annak minden, szinte mesebeli elemével együtt.

Az útleírás terjedése és közkedvelt műfajjá válása mindkét országban összefüggött az írni-olvasni tudók számának növekedésével és a nyomtatott sajtó és könyv terjedésével, ami magával vonta a lakóhelyen kívüli világ iránti érdeklődést.¹³ A technika fejlődése egyre szélesebb körök számára tette lehetővé az utazást, a világ egyre megismerhetőbbé vált, nem kizárólag egyes, kivételes helyzetben lévő felfedezők számára. Akik nem engedhették meg maguknak, hogy utazzanak, érdeklődésüket az útleírások segítségével elégíthették ki. A kedvelt és gyakori úticélok azonban a két ország tekintetében eltérőek: míg a 19. század második felében a francia turista-utazó már szívesen ment külföldre¹⁴ is, Magyarországon a turizmusnak ekkoriban még csak kezdetleges formája létezett.¹⁵

Franciaországban az utazás a 19. század utolsó húsz évében vált gyakorivá az arisztokrácia és a felsőbb középosztály körében. Ekkorra épült ki az az infrastruktúra, amely lehetővé tette, hogy nagy számú utazó a lakóhelyétől távol eső helyekre is eljusson, és ott komfortosan érezze magát. Az utazások számának növekedése egyértelműen a turizmus fejlődésének a következménye volt. A 19. század második felére ugyanis egyre többen indultak útnak azért, hogy a mindennapok gondjait elfelejthessék, kiszabadulhassanak a megszokott, monoton

¹¹ J. Nagy László: *A Magreb-országok története a 20. században*. Szeged, 2014. 21.

¹² Az ázsiai, óceániai és közép-afrikai francia gyarmati területek státuszuk és földrajzi távolságuk miatt a Magreb-országoktól eltérő kategóriát alkotnak. Ezen területeken nem alakult ki olyan jellegű propagandatevékenység, mely az állampolgárok utazását motiválja, így a területre érkező utazók száma az észak-afrikai turistáknál jelentősen alacsonyabb.

¹³ Smith Allen, James: *In the Public Eye. A history of reading in modern France (1800–1940)*. New Jersey, 1991. 55.

¹⁴ Elsősorban a Franciaországhoz közeli európai országokat (Olaszország, Nagy-Britannia) értjük külföld alatt, a gyarmatok megítélése összetett, bizonyos esetekben az utazó a gyarmati propaganda hatására, a kulturális ellentétek ellenére egy egységnek tekinti Franciaországot és Algériát, más esetekben a propagandánál meggyőzőbb az egzotizmus, mely a két terület elkülönítését eredményezi. Másképp érzékelik az országok közötti különbséget azok az utazók, akik útjuk során Tunéziát, később Marokkót is érintik. A határok különböző értelmezéseinek feltárása, jóllehet célunk, eddig még nem történt meg.

¹⁵ Lásd: Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999.

világból. Eleinte, az 1860–1870-es évektől a turizmus szinte kizárólagos élvezője a párizsi elit volt, így nem meglepő, hogy közelségük és megközelíthetőségük miatt elsősorban a város környékén fekvő területek váltak kedvelt úticéllá. Gyakran előfordult, hogy nyáron az egész háztartás, szakácsokkal, szolgálkával átköltözött egy Párizshoz közel található villába, hogy a tiszta levegőt, a csendet és a nyugalmat élvezhessék. Elsősorban erre a jelenségre alkalmazták a *villégiature* („vidéki pihenőhelyen eltöltött időszak”) kifejezést.¹⁶ Az idő múlásával egyre divatosabbá vált a tengerparton tölteni a késő tavasztól kora őszig tartó időszakot.¹⁷ Ehhez jelentősen hozzájárult a kedvezményes „menettéri” vonatjegyek bevezetése.¹⁸ Jóllehet a tengerparti nyaralás ekkoriban eltért a maitól, elsősorban a fürdéshez-fürdőzéshez való viszonyulás miatt, az alapvető infrastruktúra (vasút, utak, szállodák, kaszinók) ekkoriban épült ki. Nagyjából ekkor vált az észak-afrikai partvidék is sokak által kedvelt turista célponttá. Szállodák, éttermek, kaszinók épültek, melyek a megfelelő, otthon megszokott körülményeket biztosították a felsőbb rétegek számára. Franciaországban az 1880-as évektől fokozatosan szokássá vált a sportolás, természetjáró körök, kerékpáros társaságok alakultak, akik a túrázást népszerűsítették.¹⁹ A sportolási lehetőségek nem sokkal később megjelentek a gyarmatokon is.

A francia gyarmatosítás támogatói többek között²⁰ az útleírások és egyéb úti beszámolók népszerűségét használták ki a közvélemény megnyerése érdekében. A módszer abban rejlett, hogy az utazási feltételeket igyekeztek úgy alakítani, hogy az utazóban mindenképpen pozitív kép alakuljon ki, ami „kedvet csinál” a gyarmatokhoz,²¹ vagy legalábbis elfogadtatja azok létezését a gyarmatosítás iránt semleges közvéleménnyel.²²

Magyarországon a 19. század második felében még nem beszélhetünk olyan jellegű turizmusról, mint ami Franciaországban ekkorra már kialakult és egyre szélesebb rétegeket érintett. A magyarok ritkán utaztak, akkor sem távolra, és leginkább üzleti vagy családi ügyben.²³ Azok, akik megtehették, hogy csupán kedvtelésből utazzanak, országon belül maradtak. A század végére egyre divatosabb lett a fürdőzés, és egyre többen töltötték szabad idejüket a természetben. Így váltak népszerűvé a hegyi pihenőhelyek, elsősorban a Tátrában,

¹⁶ Bertho Lavenir, Catherine: *La roue et le stylo. Comment nous sommes devenus touristes*. Paris, 1999. 20.

¹⁷ Ariès, Philippe – Duby, Georges (dir.): *Histoire de la vie privée*. 4. kötet: *De la Révolution à la Grande Guerre*. Paris, 1987. 228.; Bertho Lavenir: *La roue et le stylo*, 24.

¹⁸ Bertho Lavenir: *La roue et le stylo*, 32–33.

¹⁹ Bertho Lavenir: *La roue et le stylo*, 83–87.

²⁰ Az útleírások mellett ezt a célt szolgálják a plakátok, a gyarmatokról származó termékek csomagolásán látható egzotikus képek, az egyre nagyobb számban megjelenő képeslapok és bélyegek vagy a gyarmati és világkiállításokon felállított „óslakos” pavilonok is. Vö. Blanchard, Pascal – Lemaire, Sandrine (dir.): *Culture coloniale 1871–1931. La France conquise par son Empire*. Paris, 2003. A gyarmati lobbiról lásd: Thobie–Meynier: *Histoire de la France coloniale*, 135–170.; Girardet: *L'idée coloniale*, 110–120.

²¹ Zytnicki, Colette: *Faire son métier de touriste dans l'Algérie coloniale de la Belle époque*. In: Le Houérou, Fabienne (dir.): *Périple au Maghreb. Voyages pluriels de l'Empire à la Postcolonie (XIXe–XXIe siècle)*. Paris, 2012. 25–43.

²² Girardet: *L'idée colonial*, 110–120.

²³ Fónagy Zoltán: „Házától ritkán s csak kiváló esetben ment ki” – *Utazás a régi Magyarországon*, Mindennapok Története blog, online forrás: [https://mindennapoktortene.blog.hu/2014/03/30/helyhez_kotott_tarsadalom_\(letoltés:_2021._febr._22.\)](https://mindennapoktortene.blog.hu/2014/03/30/helyhez_kotott_tarsadalom_(letoltés:_2021._febr._22.)); Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *A rendi társadalom utolsó évtizedei*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005. 72.; Kövér György: *Piaci hullámvázások és gazdasági növekedés*. Uo. 332.; Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalma a 19. század második felében*. Uo. 422.

valamint a vízparti üdülők a Balatonnál és az Adrián, melyek egyszerre kínáltak kúrákat a fizikailag vagy lelkileg gyógyulni vágyó felsőbb osztálynak és kikapcsolódási-szórakozási lehetőséget azoknak, akik mindössze a társadalmi elvárások miatt keltek útra.²⁴ Az utazások célja tehát elsősorban a hazai tájak megismerése és „reklámozása” volt, a magyarországi fürdők és hegyek látogatása hazafias cselekedetnek számított.²⁵ Mindezek alapján a külföldi utazás valódi ritkaságnak számított, különösen, ha valaki önszántából, nem hivatalos okból (diplomáciai céllal vagy kutató expedíció keretében) másik kontinensre látogatott. A külföldre utazó magyarok elsősorban a szomszédos országokat keresték fel, különösen kedvelt célpontnak számított Ausztria, Csehország,²⁶ Belgium és a Német Császárság.²⁷ Tudós utazókra Magyarországon is találunk példát, azonban érdeklődésük középpontjában a Kelet állt, elsődleges céljuk a magyar óshaza megtalálása volt. Néhányan ugyan eljutottak Afrikába, de leginkább Egyiptom és Kelet-Afrika irányába mentek.²⁸ Ahhoz, hogy a magyarokat kevésbé érdekelte Észak-Afrika, hozzájárult az is, hogy az egykori török fennhatóságot leszámítva semmilyen múltbeli esemény sem kötötte össze a két területet.²⁹ Ennek ellenére a Fiume és Tunisz között rendszeresen közlekedő hajójárat³⁰ léte arra enged következtetni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia lakosai mégiscsak tanúsítottak némi érdeklődést Észak-Afrika országai iránt.

Jóllehet a 19. század második felére az utazás egyszerűbbé és gyorsabbá vált, a Magreb-országokig tartó út még így is több napot vett igénybe. Az utazás első felét a kikötőig (a francia utazók esetében jellemzően Marseille, a magyarok esetében Fiume) tartó út jelentette. Ezt követte a tengeren való átkelés, ami nagyban függött az időjárási viszonyoktól. A hajó akár több napot is várhatott a kikötőben, míg a tenger alkalmassá vált a hajózásra. Az észak-afrikai közlekedés fejletlenebb volt a franciaországinál. Jóllehet a vasúthálózat egyre jobban kiépült, alapvetően csak a tengerparti részeket és néhány stratégiai szempontból fontos várost érintett, így az utazás a legtöbb esetben ezekre korlátozódott.³¹ Az átlagnál elszántabb utazóknak meglehetősen rossz utakon, számar- vagy öszvérháton kellett a kevésbé központi

²⁴ Kósa: *Fürdőélet a Monarchiában*, 21.; Rubovszky András – Szigeti Andor – Walkó Miklós: *A magyar vendéglátás és turizmus újkori története*. Budapest, 2009. 204–205.

²⁵ Kósa: *Fürdőélet a Monarchiában*, 87.

²⁶ Ausztria és Csehország említésekor felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben számítanak valóban külföldnek. Az országok közötti kulturális különbségek egyértelműek, azonban az Osztrák–Magyar Monarchia részeként belföldi úticélként is értelmezhetők. A kérdéssel kapcsolatban hasonló értelmezési problémák merülhetnek fel, mint a Franciaországból az észak-afrikai gyarmatokra látogató francia utazók esetében. A kérdés megválaszolásához számításba kell vennünk az Osztrák–Magyar Monarchia országai közötti viszonyt és a sajátos közép-kelet-európai kapcsolatrendszer jellemzőit. Erre azonban jelen kutatásunkban nem vállalkozunk.

²⁷ Kósa: *Fürdőélet a Monarchiában*, 83.

²⁸ Észak-Afrika magyar utazóiról lásd: J. Nagy László: *Magyarország és az arab világ 1947–1989*. Szeged, 2017. 11–15.; Afrika magyar utazóiról lexikonokban és tematikus gyűjteményekben találunk információkat. Lásd: Ormos Mária: *A Föld felfedezése és meghódítása*. Budapest, 2016.; Dornbach Dóra (szerk.): *Amerikától Óceániáig: XIX. századi magyar utazók*. Budapest, 2006.; Balázs Dénes (szerk.): *Magyar utazók lexikona*. Budapest, 1993.; Krizsán László: *Magyar utazók Afrikában*. Budapest, 1994.

²⁹ J. Nagy: *Magyarország és az arab világ*, 8–10.

³⁰ Pelles Márton: *Az Adriai Magyar Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában (1874–0914)*. Közgazdasági szemle, 63. évf. (2016) 2. sz. 188–208.

³¹ Salinas Michèle: *Voyages et voyageurs en Algérie 1830–1930*. Toulouse, 1989. 52–57.

helyszíneket megközelíteni.³² A terület bejárásához a korabeli útikönyvek minimum hat hetet javasoltak, az alaposabb megismeréshez azonban akár egy évre is szükség lehetett.

Az utazás tehát hosszú időt vett igénybe, és a korban meglehetősen drága is volt, így mindössze egy szűk réteg engedhette meg magának, hogy útra keljen: gazdag kereskedők, akik átmenetileg át tudták adni az üzlet irányítását, vagy olyan előkelő személyek, akik engedhették maguknak, hogy akár hónapokat is eltöltsenek bevétel nélkül. Így a célországokról alkotott képet alapvetően a leggazdagabb rétegek határozták meg, akik más társadalmi-politikai kérdésekre koncentrálnak, mint a szegényebbek.

A szövegek tartalmát illetően egy fontos hasonlóságot kell megemlítenünk, ami egyúttal meg is különbözteti a két szövegcsoportot. Ez a nemzeti eszme megnyilvánulása. Mint korábban említettük, a francia utazó feladata a nemzet nagyságának és Franciaország európai vezető szerepének bizonyítása, a megszerzett területek feletti hatalom legitimációja. A magyar nemzeti tudat lényeges eleme volt a Habsburg Birodalmon belüli alárendelt helyzet hagyománya, akár gyarmatnak is nevezve ezt a viszonyt, így valamelyest fogékonyabb lehetett a gyarmati, elnyomott népek függetlenedési vágya tekintetében. Az egyre erősödő magyar nemzeti eszme éppúgy megjelenik az útleírásokban, mint a francia *grandeur* és *gloire*. A magyar nemzeti eszme kifejezése, a franciával ellentétben, nem a hasonlóságokon alapul, hanem épp ellenkezően, a kulturális különbségek kiemelésén és azok bírálataán, a magyar kultúra felsőbbbségét hangsúlyozva. A magyar útleírásokban egyértelműen a függetlenségéért küzdő magyar nemzet tűnik fel pozitív színben az elnyomó, kulturális különbségeket eltüntetni igyekvő franciával szemben. A magyar utazó célja a saját országának dicsőítése, de nem a területszerzések, hanem épp ellenkezőleg, a vágyott függetlenség indoklásaként. Mindkét szövegcsoportban fontos szerepe van a haza többi ország fölé emelésének, a cél azonban jelentősen eltér.

Lehetséges kutatási irányok

A témával kapcsolatos eddigi kutatások kiemelik az útleírások propaganda szerepét, valamint összefoglalják az útleírások által közvetített képet; a szövegek felépítésével és működésével, valamint a szövegen kívüli elemekkel azonban nem foglalkoznak. Így nem vizsgálják meg, hogy mely elemekre mekkora hangsúly kerül, mely leírt elemek lényegtelenek az utazás szempontjából, és mi marad ki a leírásokból. Fontos lenne megvizsgálni, hogy milyen forrásokból szerzi az utazó a leírt információkat, hogyan értelmezi a hazája és a célszág közötti viszonyt, útja során kivel találkozik, és milyen lehetőségei vannak beszélgetést kezdeményezni, mekkora döntési szabadsággal rendelkezik, és milyen kötelező programokon vesz részt. A propaganda terjesztése szempontjából egyáltalán nem lényegtelen, hogy hol, milyen módon publikálja leírását, hiszen ebből megtudhatjuk, hogy ki férhetett hozzá, és milyen körben terjedt az „átlagember” által közzétett gyarmat-kép.

Az útleírások összehasonlító elemzése azért fontos, mert az egyik szövegcsoportban jelenlevő elemek felhívják a figyelmet a másik csoport szövegeiből hiányzó elemekre, illetve kiemelik a másik csoport sajátosságait. Az eltérő szempontok alapján vizsgálódó utazók különböző jelenségekre helyezik a hangsúlyt és eltérő problémákkal foglalkoznak. A magyar szövegek elemzése nemcsak azért fontos, hogy megtudhassuk, mennyiben tekintett másképp a gyarmatokra egy független utazó, hanem azért is, mert a magyar utazók észak-afrikai útleírásai szinte teljesen ismeretlenek a francia gyarmatosítással foglalkozó kutatók számára. Az összehasonlítás azért is lehet érdekes, mert számba veszi az eltérő kontextusban

---

³² Salinas: *Voyage et voyageurs*, 45–46.

megfogalmazódó hasonló kérdéseket. A jelentős változásokkal teli századvég, a nemzeti eszme felerősödése, a nagyság, az alárendeltség–függetlenség, a gazdasági kapcsolatok kiépítése kétségtelenül ugyanúgy foglalkoztatja a korabeli franciákat, mint a magyarokat, noha érdekeik jelentősen különböznek.

Láthatjuk, hogy a két eltérő szövegcsoporthoz közös elemeket is tartalmazhat, s az útleírások tanulmányozása túlmutat az egyszerű szövegelemzésen, hiszen a szövegek tartalmán kívül nagy hangsúlyt kell helyoznünk az időszak sajátosságaira: a technikai változásokra, a világ megismerhetővé válására, a társadalom és a társadalmi szokások átalakulására, a birodalmiságon alapuló politikai helyzetre, az alávetettség és a szabadság kérdésére, az új ideológiák megjelenésére. Kutatásunk eredményeként nem csupán a magyar útleírások megismerését várjuk, hanem egy komplex korszak külpolitikai és eszmerendszerének alaposabb ismeretét is.